

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

27

In dit nummer oa

LAWRENCE ALMA-TADEMA TEKENT HUNEBED D14

DE VERGETEN KLASSE VAN DE
ZUIDERBEGRAAFPLAATS TE GRONINGEN

KLEINE CENTRA IN
ROMEINS CENTRAAL-ITALIË

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, René Cappers, Henny Groenendijk, Elisabeth van 't Lindenhout, Wieke de Neef, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Hans Peeters, Daan Raemaekers, Mans Schepers, Sofia Voutsaki en Sarah Willemsen.

Redactiecoördinatie: Sarah Willemsen

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Xandra Bardet

Foto omslag: Terpzoomonderzoek te Schettens-Sotterum 2015 (foto F. de Vries, Toonbeeld).
Zie artikel Theun Varwijk.

ISBN 9789492444103

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 27

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2016

Inhoud

VAN OFFER TOT OPGRAVING: MEER INFORMATIE OVER HUNEBED D42-WESTENESCH-NOORD (GEMEENTE EMMEN) Nynke Delsman	7
MONTE SAN NICOLA (CALABRIË, ITALIË): EEN CHAÎNE OPERATOIRE VAN ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK Wieke de Neef	13
CELTIC FIELDS IN BRABANT: WAT STUIFMEEL EN ZADEN KUNNEN VERTELLEN Stijn Arnoldussen, Mans Schepers & Arnoud Maurer	23
SATRICUM HUT VI: EEN 3D-PERSPECTIEF OP EEN PAPIEREN ARCHIEF Remco Bronkhorst	33
LEEWARDEN-BULLEPOLDER 2015: BEWONING OP HET HOOGVEEN IN DE MIDDEN-IJZERTIJD Marco Bakker	41
KLEINE CENTRA IN ROMEINS CENTRAAL-ITALIË: RESULTATEN VAN HET MINOR CENTERS PROJECT Tymon de Haas & Gijs Tol	49
RUIM 2200 JAAR TERUG IN DE TIJD: HET TERPZOOLONDERZOEK TE SCHETTENS-SOTTERUM 2015 Theun Varwijk	57
EEN MENSELIJK SKELET OP DE TERP VAN HIZZARD: EEN TOEVALSVONDST Paula Kalkman & Annet Nieuwhof	65
BOTANISCH ONDERZOEK NAAR DE SAMENSTELLING VAN DE MAGERING VAN KLEITICHELS UIT KARANIS (EGYPTE) Morvenna van Rijn & René Cappers	73
22 JAAR LATER: EEN OPGEGRAVEN PROEFSLEUF VAN HET BAI BIJ HOOGHALEN Hilde Boon, Jan Jaap Hekman & Hans Veenstra	81
MIDDELEEUEWSE HUISTYPEN IN HET FRIES-GRONINGER KLEIGEBIED: UNIFORMITEIT OF DIVERSITEIT? Remco Rollingswier & Esther Scheele	87

EEN LADING PROVIAND - ARCHEOBOTANISCH MATERIAAL UIT HET 16 ^{DE} -EEUWSE SCHEEPSWRAK OE 34 (FLEVOLAND) Yftinus van Popta & René Cappers	95
HOE ZAGEN DE TUINEN BIJ DE 'LUSTPLAATS' ZORGWIJK ERUIT? Frits Vrede	105
LAWRENCE ALMA-TADEMA TEKENT HUNEBED D14-EEXTERHALTE (DR.) Wijnand van der Sanden	111
DE VERGETEN KLASSE VAN DE ZUIDERBEGRAAFPLAATS TE GRONINGEN Annika Kropp	119
NOMEN EST OMEN? GEZICHTSRECONSTRUCTIES ALS MEDIUM TUSSEN HEDEN EN VERLEDEN Karla de Roest	127
VAN OPGRAVING TOT TENTOONSTELLING. EEN EIGENTIJDSE BENADERING VAN ARCHEOLOGIE EN PUBLIEK Sarah Willemsen & Gert van Oortmerssen	135

De vergeten klasse van de Zuiderbegraafplaats te Groningen

Annika Kropp¹

In 2015 werden er in het kader van een samenwerkingsproject tussen de Gemeente Groningen en het *Cemeteries Research Network* van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) twee stageplaatsen bij de Gemeente Groningen aangeboden. Het doel van de twee stages was het verzamelen van literatuur en archiefmateriaal over de Zuiderbegraafplaats te Groningen (positie 1) en het uitwerken en evalueren van waarderingsrapporten over andere Nederlandse begraafplaatsen (positie 2). De stageplaatsen waren met voorkeur voor Research Master studenten uitgeschreven, die al ervaring met het analyseren van begraafplaatsen en grafrituelen hebben. Beide stages werden door prof. dr. Sofia Voutsaki (RUG) en Leo Dijkstra (Gemeente Groningen) begeleid.

In juni 2015 ben ik als stagiaire voor positie 1 bij de Gemeente Groningen aan de slag gegaan. Research Master studente Linda Smit heeft positie 2 binnen dit samenwerkingsproject bekleed en is evenals ikzelf met haar werkzaamheden in juni 2015 voor de Gemeente Groningen begonnen.

De hoofdtaak voor positie 1 tijdens de stage was zoals beschreven het verzamelen van literatuur en archiefmateriaal betreffende de Zuiderbegraafplaats te Groningen. Tijdens het onderzoek hebben vragen als ‘Wat voor literaire bronnen en archiefmateriaal zijn er over de Zuiderbegraafplaats Groningen beschikbaar?’ en ‘Welke bronnen bevatten betrouwbare informatie?’ de meeste aandacht gekregen. In het kader van de Research Master scriptie zijn de verzamelde informatie en data over de Zuiderbegraafplaats verder bestudeerd en geanalyseerd. De algemene ontwikkeling van de begraafplaats in relatie tot de ontwikkeling van de stad Groningen is hierbij ook

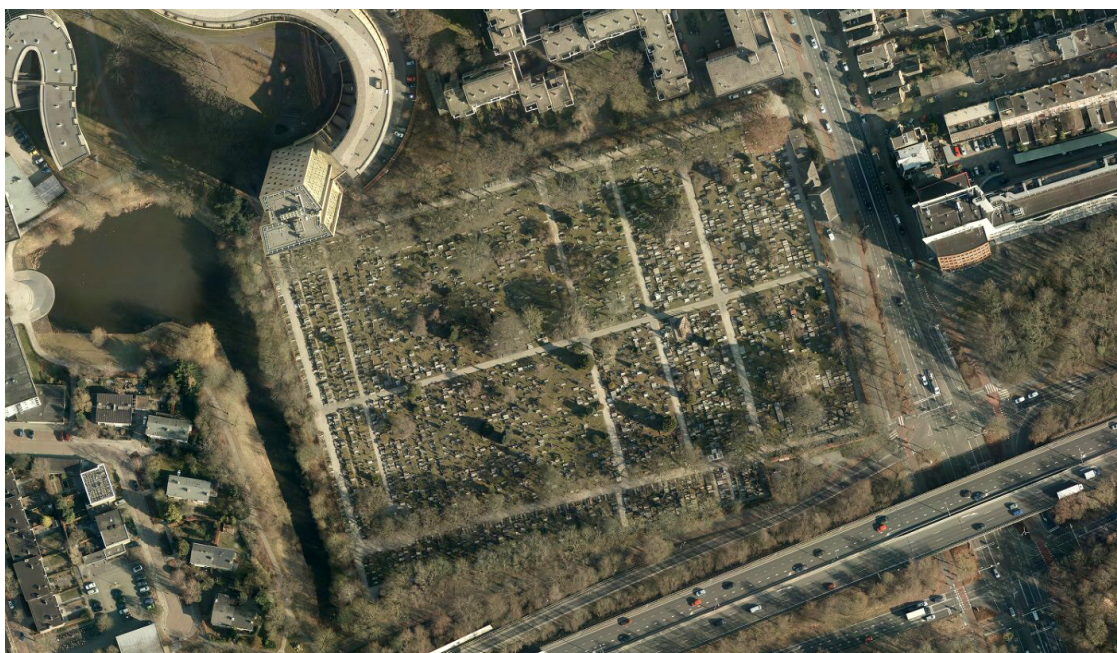
onderzocht. Een speciaal onderzoeksaspect heeft vooralsnog de meeste interesse bij mij gewekt, namelijk de vraag ‘Wie ligt er eigenlijk op de Zuiderbegraafplaats begraven?’ en ‘Op basis van welke bronnen kunnen we daar achter komen?’.

In dit artikel zullen vooral deze laatste twee vragen behandeld worden. Een bijzondere groep mensen zal hierbij centraal staan. Verder wordt in dit artikel op de historie van begraven in de stad Groningen en de ontstaansgeschiedenis van de Zuiderbegraafplaats ingegaan. Het artikel wordt afgesloten met een samenvatting van de tot nu toe behaalde onderzoeksresultaten en een voorlopige conclusie.

De Zuiderbegraafplaats: historie en heden

De Zuiderbegraafplaats (fig. 1), gelegen aan de Hereweg, is samen met de Noorderbegraafplaats, aan de Moesstraat, de oudste nog bestaande begraafplaats van de stad Groningen (Hofman 2005: 1). Beide begraafplaatsen zijn in 1827 geopend en in gebruik genomen (Cappers 2012: 360-386). De reden voor de aanleg van deze twee “nieuwe” begraafplaatsen was de dramatische situatie, waar de stad Groningen zich in de 19de eeuw in bevond. Voordat de Noorder- en Zuiderbegraafplaats werden geopend, werden de bewoners van de stad op kerkhoven binnen de stadsmuren begraven, zoals het Martinikerkhof, het Zuiderkerckhoff (1648-1828) en de joodse begraafplaats (1747-1828) (Hofman 2005: 1). In 1826 vocht Groningen tegen een ernstige koortsepidemie die ca. 2875 mensen, ca. 10% van de toenmalige stadsbevolking, het leven heeft gekost. Dit was niet de enige ziekte waar Groningen

Fig. 1. Luchtfoto van het huidige aanzicht van de Zuiderbegraafplaats te Groningen (kaart Google Maps 2016).

mee te maken had. Malaria, tyfus en cholera hebben net als de koorts veel slachtoffers geëist (Cappers 2012: 334-342). Kerken en kerkhoven konden de druk nauwelijks aan en raakten snel (over-)vol, waardoor nieuwe ruimte noodzakelijk was.

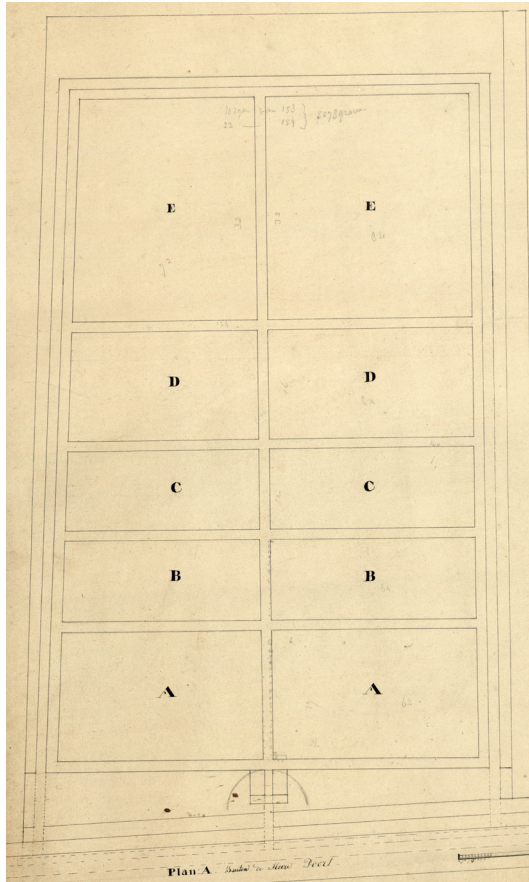
Deze situatie heeft zich niet alleen in Groningen voorgedaan, maar was kenmerkend voor heel Europa in de 19de eeuw. De steden groeiden en dat ging gepaard met een nieuw begrip van hygiëne (Fischer 2001: 27-50). De houding tegenover de dood veranderde onder andere door een rationelere instelling van de samenleving en een minder sterke invloed van religie op het dagelijkse leven. Dit zijn maar een paar factoren die bijdroegen aan de ontwikkeling van kerkhoven tot algemene begraafplaatsen.

In 1827 maakte Koning Willem I bekend, dat er per 1 januari 1829 in dorpen en steden met meer dan 1000 inwoners niet meer binnen de bebouwde kom begraven mocht worden (Hofman 2005: 1). Door de twee nieuwe begraafplaatsen buiten de stadsmuren te plaatsen voldeed

het stadsbestuur aan de nieuwe regelgeving en werd tegelijkertijd het gebrek aan ruimte opgelost. Prof. dr. Theodorus van Swinderen (1784 – 1851), hoogleraar Natuurlijke Historie aan de Groningse universiteit, was de initiatiefnemer bij de planning en realisatie van de twee nieuwe begraafplaatsen (Maring 2007: 80-84).

Het ontwerp van de Zuiderbegraafplaats is relatief eenvoudig gehouden (fig. 2). Een hoofdpad loopt recht door van de ingang tot aan het achterste gedeelte van de begraafplaats. Zijpaden takken zowel rechts als links van het hoofdpad af en verdelen de begraafplaats op deze manier in meerdere vakken. Deze vakken (A, B, C, D en E) werden in klassen (1-5) onderverdeeld. De eerste klasse (A), direct bij de ingang, was de duurste graflocatie (Groninger Archieven: 1399-7213). De graven zijn in deze klasse breder dan in de rest van de begraafplaats. Een graf in de tweede klasse (B) was iets goedkoper, maar de graven waren ook iets smaller. De verder achterin gelegen derde (C) en vierde (D) klasse waren weer

Fig. 2. Handgetekende kaart van de originele aanleg van de Zuiderbegraafplaats te Groningen uit 1827 (kaart Groninger Archieven).

een stuk goedkoper dan de tweede. Het laatste en grootste vak van de begraafplaats (E), de vijfde klasse, was gereserveerd voor mensen die zelf niet de financiële mogelijkheden hadden om een begrafenis te betalen. In deze laagste klasse werd men gratis begraven.

Op de Zuiderbegraafplaats was het mogelijk een graflocatie voor een bepaalde termijn, bijvoorbeeld 20 jaar of voor de eeuwigheid te kopen (Groninger Archieven: 1399-7213). Op deze manier konden de eigenaren van de graven voor eeuwig een plek bezitten waar gerouwd en herdacht kon worden. Het is niet duidelijk wat de regeling voor de vijfde klasse was. Gezien het feit, dat in deze klasse gratis begraven werd, zou het kunnen

dat niet de nabestaanden maar de Gemeente eigenaar van de graflocatie was en bleef.

De aanleg van de Zuiderbegraafplaats is erg doelgericht en terughoudend gerealiseerd. Theodorus van Swinderen wilde zo veel mogelijk graven in een vak plaatsen, waardoor het tegenwoordig soms moeilijk is om over de begraafplaats te lopen. Rechts en links naast de grafvelden zijn eikenbomen geplant om de begraafplaats van de omliggende omgeving af te scheiden. Deze bomen zijn nu nog steeds onderdeel van de begraafplaats.

In 1827 waren de Noorder- en de Zuiderbegraafplaats de enige twee openbare begraafplaatsen, aangezien de andere begraafplaatsen zoals het Esserveld en het Selwerderhof pas later zijn aangelegd. Hierdoor zijn de Noorder- en Zuiderbegraafplaats relatief snel vol geraakt en werd de Zuiderbegraafplaats in 1924 verder uitgebreid (vergelijk fig. 1 en 2). Aan de noordzijde is een nieuwe rij graven toegevoegd en aan de zuidzijde werd een extra vak aangelegd.

Het verdwijnen van een klasse

Als men de oorspronkelijke aanleg met de huidige situatie vergelijkt, is er naast de uitbreiding nog een andere verandering die opvalt. De vijfde klasse (fig. 2 vakken E), die in het achterste gedeelte van de begraafplaats lag, is verdwenen. Een raadsbesluit² uit 1866 verklaart, wat hier gebeurt is. Het stadsbestuur besloot in 1866 om rijen van de vijfde klasse in de vierde klasse te integreren (Groninger Archieven: 1399-3165). Deze integratie hield in dat graven die oorspronkelijk onderdeel van de vijfde klasse uitmaakten aan de vierde klasse toegevoegd werden. Wat de redenatie achter dit besluit is, wordt in het document niet genoemd. De integratie van graven heeft vanaf 1866 voortdurend plaatsgevonden, totdat er uiteindelijk niks meer van de oorspronkelijk vijfde klasse overbleef. In 1940 zijn de twee laatste personen³ in een vijfde klasse graf bijgezet. Hierna verdwijnt de vijfde klasse uit de registers en ook uit het beeld van de begraafplaats.

Fig. 3. Tabel met het aantal graven per klasse van de Zuiderbegraafplaats. De tabel is afgebeeld op de handgetekende kaart van de originele aanleg van de begraafplaats (kaart Groninger Archieven).

Plan A.		
Afd.	Klas.	Getal graven
AA	1	2057
BB	2	1944
CC	3	1932
DD	4	2544
EE	5	5078
		13585

Op de Zuiderbegraafplaats zelf is er geen enkele aanwijzing te vinden die doet vermoeden dat het grafveld er ooit anders heeft uitgezien. Ook in de meeste secundaire literatuur over de Zuiderbegraafplaats zijn helaas geen aanwijzingen te vinden (cf. Maring 2007). De vijfde klasse wordt nauwelijks tot niet genoemd. De enige bewijzen dat de vijfde klasse ooit daadwerkelijk heeft bestaan zijn de handgeschreven grafregisters en het raadsbesluit voor het opgeven van deze klasse.

Zoals in figuur 3 te zien is, heeft de vijfde klasse ooit het grootste deel van de begraafplaats uitgemaakt. Meer dan 1/3 van het alle graven behoorden tot deze laagste klasse. Hoe is het mogelijk dat er zo weinig over deze klasse bekend is?

Theodorus van Swinderen wilde met de Zuiderbegraafplaats een plek in de stad creëren waar men begraven en herinnerd kon worden, ongeacht religie, gezindheid of status (Maring 2007:

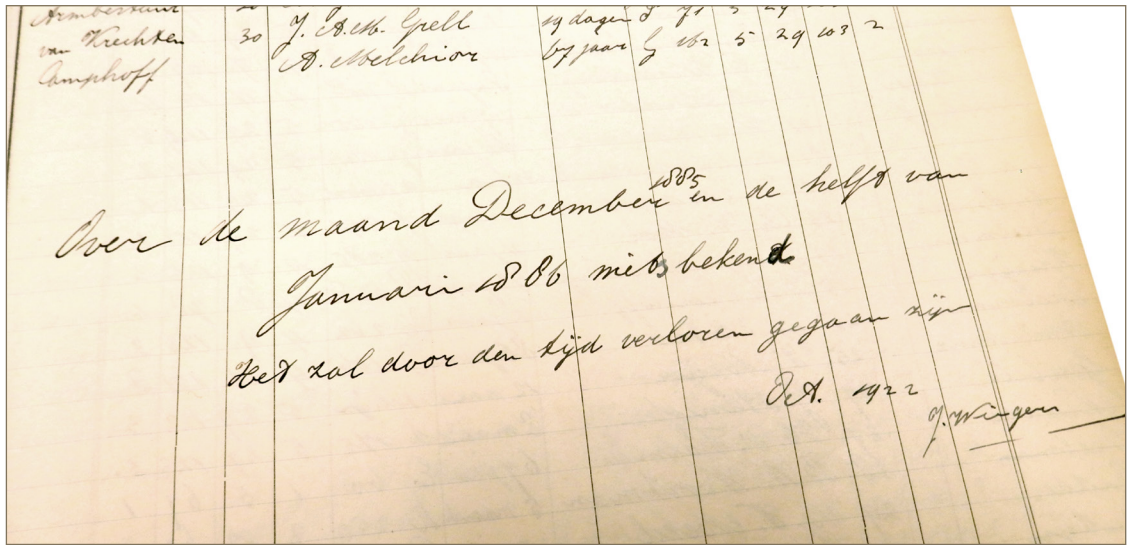
80-84). Hoewel er op de Zuiderbegraafplaats veel bekende Groningers begraven liggen (zoals de familie Scholten, Niemeyer, Hooghoudt etc.), was de begraafplaats dus niet alleen voor de *rich and famous* bedoeld. Door voor een klassensysteem te kiezen was het mogelijk een grote diversiteit aan mensen een laatste rustplaats te geven. Zelfs de laagste sociale klasse van de bevolking, die eerder door gebrek aan financiële middelen geen begrafenis kreeg, kon op de Zuiderbegraafplaats begraven worden.

Doordat het stadsbestuur het besluit nam steeds meer rijen van de vijfde klasse bij de vierde klasse te integreren, verdween niet alleen een vak uit de indeling van de begraafplaats, maar was ook een hele sociale laag opeens onzichtbaar geworden.

Dit is een probleem waar wij als archeologen vaker mee geconfronteerd worden. Wat te doen met graven en dus mensen die onzichtbaar zijn? Hoe representatief zijn de graven die wel gevonden worden? Wie wordt begraven en wie niet? En in het geval dat iedereen begraven wordt: hoe betrouwbaar is het bestand, als graven geruimd, verkocht of hergebruikt worden? En algemener: hoe wordt het grafbestand gevormd en welke vertekeningen kunnen het beïnvloeden?

Op de Zuiderbegraafplaats vertellen ca. 15.000 grafmonumenten verhalen over mensen die in de stad geleefd hebben en gestorven zijn. Sommige monumenten zijn persoonlijker, religieuzer, emotioneler dan andere, maar de meest indrukwekkende zullen altijd de meeste aandacht krijgen. Als men 'Zuiderbegraafplaats Groningen' op Google Images zoekt, is op ca. vijf van de tien foto's het Scholtenmonument te zien. Dit is geen verrassing, aangezien het Scholtenmonument het enige grafmonument van de Zuiderbegraafplaats is, dat de status van Rijksmonument heeft. Maar misschien ligt hier ook het antwoord op de vraag hoe het mogelijk is dat er zo weinig bekend is over de vijfde klasse en dat deze klasse zo weinig wetenschappelijk onderzocht is. Door de grote hoeveelheid bekende personen en hoge-klasse-graven op de Zuiderbegraafplaats, wordt er

Fig. 4. Handgeschreven aanmerking uit 1922 in de begravingsregisters van de Gemeente Groningen. De notie vermeldt dat er geen gegevens over de maand december 1885 en de helft van de maand januari 1886 te vinden zijn (foto Annika Kropp).

minder aandacht aan de graven uit een lagere klasse geschonken. De vijfde klasse zou dus simpelweg niet interessant genoeg geweest kunnen zijn om behouden te blijven.

Een andere mogelijke verklaring voor het ontbreken van informatie is administratief van aard. De vroegste handgeschreven grafregisters van de Gemeente Groningen dateren uit 1885. Over de tijd daarvoor zijn geen handgeschreven gegevens bewaard gebleven en ook mist er soms informatie over een bepaalde periode (fig. 4). Naast de registers beschikt de Gemeente Groningen ook over een Exceltabel die gegevens van 1827 tot het heden bevat. De tabel is aangelegd door René Kuipers, beheerder van de begraafplaatsen van de Gemeente Groningen. In totaal bevat het Excelbestand op dit moment 35.573 namen van begraven personen en bijbehorende informatie over de graflocatie en overlijdensdatum. In sommige gevallen is er extra informatie over de overleden persoon zoals de geboortedatum of geboorteplaats in de database opgenomen (indien bekend).

In de tabel staan 1653 namen van personen die blijkbaar in 1700 begraven zijn. Dit is natuurlijk niet juist, gezien het feit dat de Zuiderbegraafplaats pas in 1827 in gebruik

genomen werd. Hierdoor is het helaas moeilijk in te schatten hoe betrouwbaar de informatie in de Exceltabel is. Tijdens de stage is er een *random* selectie aan graven uit het Excelbestand genomen en is de informatie uit de tabel met de situatie in het veld vergeleken. Uit deze steekproef bleek, dat de informatie van vóór 1900 veel fouten bevat en daarom niet betrouwbaar is. Na 1900 wordt de informatie betrouwbaarder maar zijn er nog steeds een paar fouten vast te stellen. Tijdens de stage zijn er verder door mij 536 individuen aan het Excelbestand toegevoegd. De namen en persoonlijke informatie van deze personen zijn afkomstig uit de *Wegwijzer voor de nieuwe begraafplaatsen* gepubliceerd door Theodorus van Swinderen (Maring 2007: 85-86). De kans dat er nog steeds veel namen ontbreken is groot.

De grafiek (fig. 5) geeft aan hoeveel personen er per jaar op de Zuiderbegraafplaats begraven zijn, op basis van de informatie uit het Excelbestand. In de grafiek is te zien dat er rond 1894 een extreme groei in het aantal begravingen per jaar plaatsvond. In 1893 zijn volgens de Exceltabel 38 mensen op de Zuiderbegraafplaats begraven. Twee jaar later, in 1895, hebben er 476 begravenissen plaatsgevonden. Volgens deze aantallen

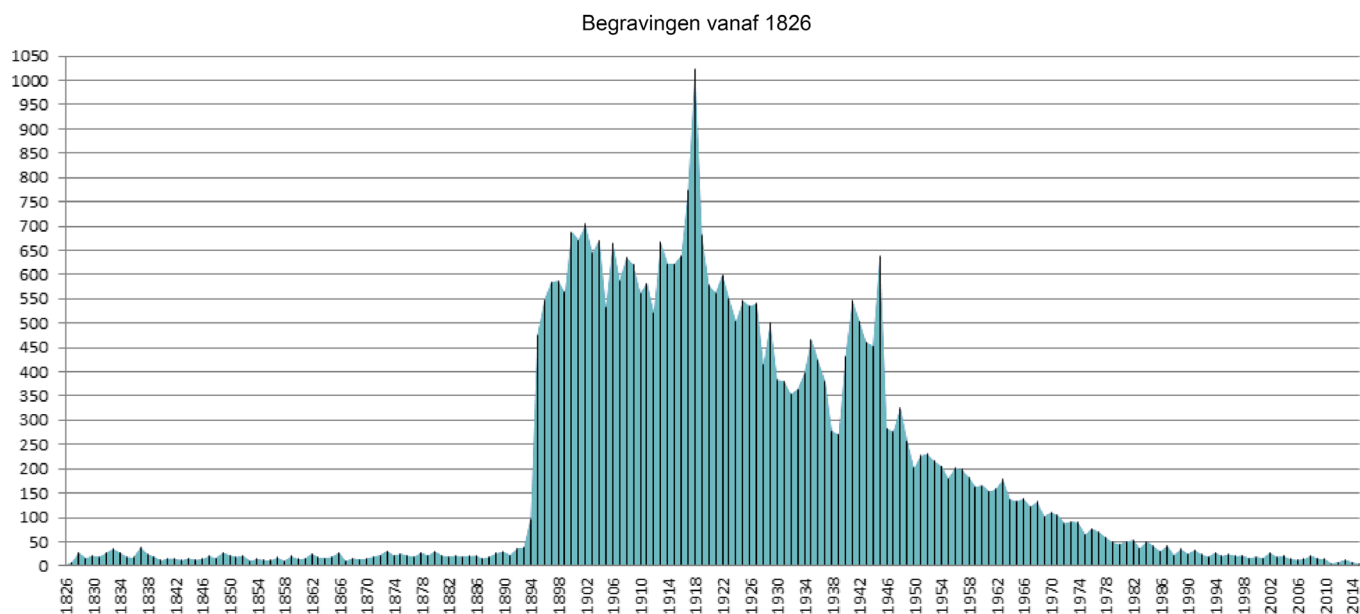

Fig. 5. Grafiek met het aantal begravingen per jaar, sinds 1827 (grafiek Leon Bok).

nam het aantal begrafenissen dus met meer dan 1000% toe. Dit is zeer onwaarschijnlijk en bevestigt het vermoeden dat de Excel-database incompleet is. Het strekt daarom tot de aanbeveling in toekomstig onderzoek de Excel-tabel met de handgeschreven registers te vergelijken en het bestand op deze manier aan te vullen en tegelijkertijd op te schonen.

In het geval van de Zuiderbegraafplaats is het alleen mogelijk de schriftelijke bronnen en het archiefmateriaal met archeologische sporen aan het oppervlak te vergelijken. Het is op dit moment niet mogelijk de ondergrondse resten te onderzoeken en deze als nieuwe dimensie en informatiebron aan de gegevens toe te voegen.

Conclusie

De Zuiderbegraafplaats te Groningen is een bijzondere locatie. Samen met de Noorderbegraafplaats behoort zij tot de oudste nog bestaande begraafplaatsen van Groningen. De ontwikkeling van de Zuiderbegraafplaats loopt parallel aan de ontwikkeling van de stad. Op de Zuiderbegraafplaats werd volgens een klassensysteem begraven en

hoewel de Zuiderbegraafplaats voor veel bekende en invloedrijke Groningers de laatste rustplaats is geworden, waren lang niet alle begraven individuen hooggeplaatst. Door het klassensysteem was het mogelijk om mensen met minder financiële middelen op dezelfde begraafplaats bij te zetten. Dit heeft een grote diversiteit van mensen tot gevolg gehad, van beroemde kunstenaars, de eerste Nederlandse multinational en verzetsstrijders, tot de 'gewone' burger. Juist deze diversiteit maakt de Zuiderbegraafplaats zo interessant en een erg geschikte case study om de sociale geschiedenis van Groningen te onderzoeken.

De Zuiderbegraafplaats is een historisch interessante locatie, en ook vanuit archeologisch oogpunt speciaal. Als archeoloog proberen we vaak aan de hand van het begrafenisritueel te achterhalen tot welke sociale status een persoon behoorde. Op de Zuiderbegraafplaats kunnen we met relatieve zekerheid vaststellen tot welke sociale laag een bepaald persoon behoorde op basis van de indeling van de begraafplaats in klassen, zoals die uit de archieven bekend is. Dit maakt de Zuiderbegraafplaats uitzonderlijk.

Het feit dat een volledige sociale laag uit het aanzicht van de begraafplaats kan verdwijnen zonder enig spoor achter te laten van de vroegere situatie, zou voor ons archeologen een waar-schuwing moeten zijn: ook al denken we alles te weten over een bepaalde periode, zoals in dit geval de 19de-20ste eeuw, het zou zo maar kunnen dat we ons met deze aanname vergissen.

Dankwoord

Graag zou ik prof. dr. Sofia Voutsaki en Leo Dijkstra willen bedanken voor de mogelijkheid in het kader van het samenwerkingsproject tussen de Gemeenten Groningen en de RUG onderzoek te mogen uitvoeren. Tevens wil ik ook Leon Bok, prof. dr. Bart A.M. Ramakers en Linda Smit, mijn collega tijdens de stage bedanken voor de gesprekken en discussies die we tijdens het project gevoerd hebben.

The forgotten class of the Zuiderbegraafplaats (South Cemetery) of Groningen

The research presented in this paper is part of a collaborative project between the RUG and the local authority of Groningen (Gemeente Groningen). The author performed literature and archival research on the South Cemetery of Groningen. Dating from 1827, it is one of the oldest existant cemeteries. The cemetery's plan was marked by a division into zones destined for different classes, ranging from the first to the fifth class. The first class, right at the front, was the most expensive burial location, whereas the fifth class in the back of the cemetery was reserved for paupers who could not afford a proper funeral. Nowadays the fifth class has completely vanished from the cemetery and from almost all literary sources. This article seeks to provide possible explanations for the disappearance of the fifth class, but also raises wider questions about the formation of mortuary records in general.

Noten

1. Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen (annika.kropp@web.de, a.k.kropp@student.rug.nl).
2. Het raadsbesluit uit 1866 is in geprinte versie aan te vragen en na te lezen bij de Groninger Archieven (Groninger Archieven, 1399-3165).
3. Volgens de handgeschreven grafregisters van de Gemeente Groningen zijn de laatste twee personen in de vijfde klasse in 1940 begraven.

Literatuur

- Beeldbank Groningen 2015. *Zuiderbegraafplaats Groningen*. [online] Beschikbaar op: <<http://beeldbankgroningen.nl>> [bezocht op 20-05-2016].
- Bok, L. 2015. *Gemeente Groningen Zuiderbegraafplaats. Inventarisatie opvallende en historische grafbedekkingen met beschrijving karakteristieke grafvelden*. Amsterdam, ongepubliceerd verslag Bureau Funeraire Adviezen.
- Cappers, W. 2012. *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010*. Arnhem, W.P.R.A. Cappers.
- Fischer, N. 2001. *Geschichte des Todes in der Neuzeit*. Erfurt, Edition Tempus.
- Groninger Archieven 2016. *Zuiderbegraafplaats Groningen*. [online] Beschikbaar op: <<https://www.groningerarchieven.nl>> [bezocht op 10-04-2016].
- Groninger Archieven. Gemeentebestuur van Groningen (3) 1816 – 1916. Inventarisnummer 1399-3165, Nr. 22. *Afwijking van de regel voor't begraven van lijken in de 5e klasse op de Zuiderbegraafplaats, 1866*.
- Groninger Archieven. Gemeentebestuur van Groningen (3) 1816 – 1916. Inventarisnummer 1399-7213. *Stukken betreffende het aanleggen van de Noorder- en Zuiderbegraafplaats en vaststelling van reglementen op het begraven van lijken, 1826-1836 en z.d.*

- Hofman, J. 2005. *De historie van drie eeuwen begraven in Groningen*. Groningen, ongepubliceerd verslag Gemeente Groningen.
- Maring, H. 2007. Wandelaar betreed dezen grond met eerbied. De Zuiderbegraafplaats als pantheon van helden te Groningen. In: I. Botke., H. Maring & C. Peppelenbos, 2007. *Doodstil. Dood en begraven in Groningen*. Groningen, Uitgeverij Kleine Uil, 80-89.
- Van Swinderen, T. 1832. *Wegwijzer op de nieuwe begraafplaatsen te Groningen*. Groningen, J. Oomkens.